

Ірина Гарманчук,

студентка 5 курсу

ННІ філології та журналістики.

Науковий керівник: **Г. І. Гримашевич,**

кандидат філологічних наук, доцент.

Система прислівника в Житомирській актовій книзі 1590 року

У статті проаналізовано прислівникову систему нам'ятки північноукраїнського ареалу кінця XVI століття «Акти Житомирського городського уряду 1590 року» та охарактеризовано основні структурні типи зафіксованих у ній прислівників.

В українській лінгвістиці дослідженню прислівника вчені приділяли значну увагу в усі часи. Зокрема, їх цікавив як історичний розвиток цієї частини мови, так і її стан на сучасному етапі розвитку. Так, вивчення прислівника в діяхронії представлено в працях українських мовознавців, зокрема в розділі «Прислівник» академічної праці «Історія української мови: Морфологія» В. Німчук представив історію формування й розвитку адвербіальної системи від індоєвропейської мови до сучасного стану [4]. Серед інших праць, об'єктом вивчення яких є історичний розвиток адвербіативів, варто відзначити дослідження С. Бевзенка, С. Самійленка, І. Слинька, Л. Гумецької, Г. Ярун, М. Вербового та П. Білоусенка, у яких репрезентовано історію формування окремих лексико-семантичних класів прислівників.

Сучасний стан адвербіативів досліджено в працях, які присвячені спостереженням над сучасним станом прислівників та розв'язанню проблем адвербіального словотвору сучасної української мови. Серед таких досліджень варто виділити праці таких мовознавців, як О. Брошняк, І. Вихованець, Т. Довга, М. Жежері, Г. Муқан, Т. Назарова, І. Чапля та ін. Прислівникову систему закарпатських говорів досліджували В. Німчук, П. Лизанець, І. Пагіря, Т. Довга, О. Брошняк, наддністрянських – Д. Бандрівський та П. Приступа,

буковинських – М. Леонова, К. Лук'янюк, поліських – Н. Прилипка, лемківських – І. Верхратський.

Об'єктом нашого дослідження є Актові книги Житомирського городського уряду XVI – XVII століть, зокрема увагу акцентуємо на тогочасній прислівниковій системі.

«Акти Житомирського городського уряду: 1590 рік, 1635 рік» (підготовані до видання В. М. Мойсієнком і видані в 2004 році), як і «Актова книга Житомирського городського уряду 1611 року» (упорядники А. М. Матвієнко та В. М. Мойсієнко), входять до академічного видання «Пам'ятки української мови», започаткованого 1961 року.

Найновішими сьогодні є «Акти Житомирського городського уряду: 1590 рік, 1635 рік», які являють собою важливе джерело для історії мови, мовознавства, діалектології, тому що актові книги впродовж тривалого часу були важливими документами для діловодства, судових позовів, для організації процесу купівлі-продажу тощо. У них постає картина життя тодішнього українського шляхтича: його помістя з будовами та рухомим майном, лани угіддя, характеристика господарства, опис хатнього начиння, одягу, стосунки між шляхтою, товарно-грошові відносини в суспільстві тощо [6, с. 115]. Зараз актові книги стають об'єктом наукових досліджень, оскільки вони є важливим джерелом вивчення ділової мови того часу, у який написані.

Виходячи з матеріалу найдавніших слов'янських пам'яток і з фактів сучасних слов'янських мов, можна стверджувати, що спільнослов'янська мова у своїй структурі мала сформований клас прислівників, які були різноманітними за походженням і значенням. У давньоруській мові функціонували основні праслов'янські структурні типи прислівників [2, с. 343].

У пам'ятці північноукраїнського ареалу кінця XVI століття «Акти Житомирського городського уряду 1590 року» система прислівника представлена помірно. В аналізованій книзі зафіксовано різні структурні типи прислівників.

Значну групу становлять відзайменникові прислівники, які є найдавнішими за часом утворення. Їхня співвідносність із займенниками простежується лише історично, з позиції морфемної структури сучасної української мови вони непохідні, нечленовані на морфеми [3, с. 253]. У пам'ятці ділового стилю кінця XVI століття найчастіше вживаються прислівники місця та часу. Так, серед прислівників місця, що слугують для вираження просторової локації дії чи стану, часто використані найархаїчніші, немотивовані в сучасній українській мові прислівники *та^м*, *тамъ*. Кількісно варіант написання *та^м* значно переважає. Звичайно ж, наявний прислівник *ту^м*, а також є варіант уживання *зде*, що тривалий час функціонував у старій літературній мові і походив від *сьде* шляхом одзвінчення *с* після занепаду *ь* [2, с. 361]. Прислівники *где* і *де^н* мають значне поширення в «Актах...». Варто зазначити, що в найдавніших пам'ятках української мови зберігається давнє написання *где* (хоча після занепаду слабкого *ь* глухий приголосний *к*, опинившись перед *д*, одзвінчився у [g]). Поступово проривний елемент у початковому приголосному був утрачений, і [g] > [h], що й відбивається в досліджуваній пам'ятці (*где*). Варіант *де^н*, наявний у текстах XVI століття, витворився після відпадання фрикативного *г*, чому сприяло відносне слово *иде* (*же*), перерозкладене на *и + де* > *де* та інші давні прислівники з елементом *-де* (*онде*, *інде* та ін.) [2, с. 361]. У досліджуваній пам'ятці вживається форма *вє³де* «всюди» (походить від давнього *вьсьде*), а також паралельно функціонує й форма *всюди*, що утворилася поєднанням відмінкової форми нечленного займенника з *ди*, *ді* (із *дь* нез'ясованого походження). В «Актах...» уживається прислівник місця *никуды*, що утворився поєднанням власне прислівника місця із заперечною часткою.

Щодо займенникових прислівників часу, які виражають різні часткові часові значення прояву ознак, то ця група представлена найвиразніше. У пам'ятці кінця XVI століття активно вживається прислівник *коли* в різноманітних варіантах: *коли*, *коли^м*, *кды*, *кгды^м*, *кгды^н*, *кгды*. Також використовуються різні варіанти прислівника тоді: *тогда* (від *тъгда*) і *теды*.

Для позначення наступності подій уживається прислівник *пото^м*. Сучасний прислівник *тепер*, що сформувався внаслідок відповідних звукових процесів – *топърво > топер'во > топер'в > темер'в > темер'*, приблизно з XV століття виступає тільки із сучасним значенням [2, с. 373] і в «Актах...» уживається частіше в двох варіантах: *тепе^р* і *теперъ*.

Іншу велику частину прислівникової системи пам'ятки 1590 року становлять відприкметникові прислівники, адже «основною базою поповнення класу прислівників в українській, як і в усіх слов'янських мовах, була адвербіалізація безприйменникових прикметникових форм і прийменниково-відмінкових конструкцій» [2, с. 373-374].

Найпродуктивнішим типом від найдавніших часів і донині є відприкметникові прислівники на **-о**. Вони виникли на основі адвербіалізованих нечленних форм називного – знахідного відмінка однини якісних прикметників середнього роду твердої групи. Залежно від того, як нечленні форми прикметників в українській мові витіснялися членими (в абсолютній більшості українських говорів поширилось у формах середнього роду закінчення **-е > -еє > -оє**), колишнє прикметникове закінчення **-о** набуло значення специфічного прислівникового суфікса [2, с. 374].

«Акти Житомирського гродського уряду 1590 року» фіксують велику кількість відприкметникових утворень на **-о**: *оцѣви^сто, оцѣвисто, бѣ^зпѣ^чно, ба^рзо, во^лно, збро^уно, зна^чно, ко^нно, мо^уно, недавно, напроти^вко, скоро, справѣ^оливо, чо^рно, мало*. Такий тип у твердих основ прислівників був панівним протягом усієї історії української мови. Прислівники на **-о** в староукраїнській мові більше сполучалися з дієсловами-присудками, а в аналізованій пам'ятці вони частіше стосуються до дієприслівників, наприклад, *наѣха^вши мо^уно кзв^ал^то^м неприяте^лски^м обычаємъ ко^нно збро^уно на^уме^нє*.

Досліджувана пам'ятка кінця XVI століття фіксує велику кількість прислівників на **-е**, співвідносних із прикметниками твердої групи: *о^дноста^не, доброво^лнє, потає^мнє, о^бте^жливє, бѣ^зви^ннє, бѣ^зпра^внє, добре, ганебънє, понєво^лнє*.

Звичайно, **-е** мають також форми вищого й найвищого ступеня порівняння якісних прислівників, крім того, їхні основи протягом історії відбивають відповідні зміни в творенні вищого ступеня порівняння прикметників: *выше"*, *шире"*, *лепше"*.

Старовинний відприкметниковий прислівник *противу* протягом історичного розвитку зазнав таких же фонетичних змін, як і прийменники *против*, *проти*, які похідні від нього. Через ускладнення прийменниками *на*, *в* з'являються його різновиди [2, с. 379]. В «Актах...» спостерігаємо такі його варіанти, як *напродъ і напроти⁶ко*.

Отже, головні типи прислівників, що виникли внаслідок адвербіалізації сполук прийменників із нечленними формами прикметників, досить виразно відтворені в «Актах Житомирського гродського уряду 1590 року». Вони ж збереглися і в українській мові, хоча, звичайно, їхні складові прийменники та флексії прикметників зазнали відповідних змін протягом історії розвитку мови. Оформившись у певні словотворчі типи, вони поповнювалися новими утвореннями й тоді, коли нечленні прикметники вже вийшли з ужитку. Прийменники ж перетворилися в них на відповідні флексії.

Серед відприкметникових прислівників української мови виділяють похідні, сформовані на ґрунті поєднання. Вони також трапляються в «Актах...» кінця XVI століття:

1. Поєднання прийменників *до*, *за*, *з(с) < изъ, съ, від < от (ъ)* і нечленної форми родового відмінка однини чоловічого – середнього роду: *знову*, *здалека*, *зосо⁶на*, *зособна*.

2. Поєднання прийменників *в (у < въ)*, *за*, *на*, *о*, *по* та форми знахідного відмінка однини. Найбільшу продуктивність у мові виявив тип із *за* та *по*. Часто важко визначити, чи мова йде про давню адвербіалізацію відповідної сполуки, чи про пізніше поєднання прийменника з уже сформованим прислівником, тому не можна з упевненістю говорити, чи в таких прислівниках із кінцевим **-е** наявні стягнені членні форми або ж приєднаний прийменник до прислівника з

цим елементом. З досліджуваної пам'ятки до цієї групи можна віднести прислівник *неподалеку*.

3. Поєднання прийменника *по* та нечленної форми давального відмінка однини чоловічого-середнього роду: *понедалеку*.

4. Поєднання прийменника *в* (*ъ*) (*во*; *у* < *въ*) і *по*, *на*, *о* (окремі утворення) та форми місцевого відмінка нечленних прикметників чоловічого-середнього роду: *въ готовѣ*, *впусти*. У Житомирських актовій книзі прислівників, які б належали до цієї групи, ми не відзначили.

Чимала кількість прислівників виникла в праслов'янський період унаслідок адвербіалізації іменників. Вважають, що в слов'янських мовах відіменникові прислівники є найчастіше застиглими формами однини.

Лише в окремих відіменникових прислівниках можна вбачати застигли прайндоевропейські відмінкові форми. У прислівнику *дома* зберігається прайндоевропейське закінчення **-ō* місцевого відмінка іменників *-u*- основ [5, с. 332].

В «Актах Житомирського гродського уряду 1590 року» відіменникових прислівників небагато. Наприклад, у пам'ятці наявний прислівник *сьогодні*, що виник унаслідок адвербіалізації сполуки форм родового відмінка вказівного займенника та давньої форми іменника *дѣнь* – *дѣни*. Цей прислівник у Житомирських записах представлений двома варіантами: *сегоднѣ*, *сѣ^{го}днѣ*.

Серед безприйменникових форм найбільшу схильність до адвербіалізації протягом історії української мови виявили форми орудного відмінка іменників. Цей процес тісно пов'язаний зі стиранням деяких старовинних функцій орудного відмінка, зокрема вказівки на інструмент, знаряддя, причину й підставу, обмеження тощо, і набуття ним здатності вказувати на спосіб із наступним переосмисленням відповідного слова, утратою ним предметності. Час переосмислення і втрати субстанціональності для сучасного дослідника в багатьох випадках важко визначити, тому що окремі форми можна пояснювати і як прислівники, і як форми орудного відмінка іменників. На адвербіалізацію відповідного слова може вказувати інший безсумнівний прислівник цього ж

розряду, що фіксується в одному й тому ж реченні, або перекладні словники [2, с. 391].

У Житомирських записах 1590 року відзначено групу прислівників способу, що виникли через адвербіалізацію форм часто вживаних іменників: *кзвд^лто^м*, *кзвд^лтомъ*, *кзвд^лто^вне*. У пам'ятці спостерігаємо прислівники місця, які витворилися внаслідок адвербіалізації іменників у формі знахідного відмінка з прийменником *в* (*ъ*): *вперε^о*, *вперо^о*. Наявні також відіменникові прислівники *зара^з*, *заразо^м*, що з'явилися завдяки поєднанню форм родового, знахідного, орудного відмінків із прийменником *за*. Для позначення часу «зараз» у пам'ятці також використано прислівник *сє^ича^с*. Менш активною виявляється тенденція до адвербіалізації форм місцевого відмінка з прийменником *на* (*на^сме^рм*, *насме^рть*).

Отже, прислівникова система пам'ятки «Акти Житомирського гродського уряду 1590 року» свідчить про доволі розвинуту систему прислівників. Тут можемо спостерігати приклади відзайменникових, відприкметникових та відіменникових прислівників, інші ж структурні типи прислівників представлені не дуже яскраво.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / Упор. Мойсієнко В. М. – Житомир, 2004. – 250 с.
2. Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови: Нариси із словозміни та словотвору. – Ужгород: Закарп. обл. вид-во, 1960. – 416 с.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 211 с.
4. Історія української мови: Морфологія. – К.: Наук. думка, 1978. – 539 с.
5. Мейє А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. – М. – Л., 1938. – 512 с.
6. Чепіга І. Нове поповнення серії «Пам'ятки української мови» // Українська мова. – 2006. – № 1. – С. 113-117.

